

1925 чылдың июлу
31-де үнүп келди

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№124

(19314)

2019 чылдың
октябрь 31
четверг

Хүннүн үнери — 07:33

Ажары — 16:53

Хүн дурту — 09:20

солуннун сайтызы // shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

12+

ОКТАБРЬ 30 – Политиктиг репрессияларга когарааннарның хүнү

КАЖЫЫДАЛДЫҢ МӨГЕЙИИШКИНИ

Дүүн, октябрь 30-де, Политиктиг репрессияларга когарааннарның хүнүндө Чагыртпаан арат» тураскаалдың болгаш политиктиг репрессияларга таварыш-аш, буруу чок черге шииттирип, бооладып өлүрткен Тыва Арат Республиканың бедик албан-дужаалдыг удуртукчулары Оюн Данчайның, Чүрмит-Дажының, Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун хөрек тураскаалдарының чанынга кажыыдалдың митингизи болган.

Аңаа политиктиг репрессияларга таварышкыш, амы-тынын үзөр кеземчеге шииттирип, бооладып өлүрткеннерниң, чылдарда хосталгазын казыыр алдыр шииттирип, Сибирьниң болгаш Захстанның лагерьлеринге аар-берге чылдарга ажилдап тургаш өлген азы дыйы баксырап, чанып келгеннерниң

ажы-төлү, «контрлар» уруг-дарыы дээш ынчангы эрге-чагырганың кызагдалынга таваржып чорааннар чыылганнар.

Тыва Арат Республикага политиктиг репрессиялар ТАР-ның ТК-ның чиңгине секретары чораан Моңгуш Буян-Бадыргыны 1929 чылда тудуп хоругдап, 1932 чылда боолап өлүргени-биле эгелээн.

Тыва Республиканың прокуратуразының хөйге дыңнаткан медээлери-биле алырга, 1286 кижиге политиктиг репрессияларга таварышкан. Оларның аразында Тываның бедик албан-дужаалдыг даргаларындан бөдүүн араттарга чедир орус, тыва дээш өске-даа националдыг кижилер бар.

Политиктиг репрессияларга когараан-нарга кажыыдал митингизинге келген кижилер, хөй-ниити организацияларның төлээлери болгаш амгы эрге-чагырганың ажилдакчылары «Чагыртпаан араттың» болгаш Оюн Данчайның, Чүрмит-Дажының, Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун хөрек тураскаалдарының баарынга дириг чечектерни болгаш мөңгө ногаан шиви будуунун боондактарын салып, мөгейгеннер.

Митингизге келгеннерниң аразында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун аказы Валерий Кара-оол, чогаалчы Кара-Күске Чооду, хөй-ниити ажилдакчызы Ульяна Бичелдей, Кызыл хоорайның мэри Карим Сагаан-оол болгаш Тывага ажил-херээ, ат-сураа билдингир өске-даа кижилер бар. Олар чоннун мурнунга чүве чугаалап, политиктиг репрессияларның коргунчуг болуушкуннары моон соңгаар бистиң чуртувуска кажан-даа катапта-вазын дээш, репрессияга таварышкан кижилерни утпазын, үргүлчү сактып чоруурун, сактыышкыннары салгалдан салгалдарже дамчыдып, номнарны би-жип, оларга тураскаалдарны тургузуп, кижилерге, эрге-чагыргага сагындырып чоруурун, чугула бо ажилга аныктарны хаара тударын чагып турганнар.

Лопсан МОҢГУШ.

Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Хүннүн медээлери

ЦЕМЕНТ ЗАВОДУН ТУДАР

Тывада тудуг адырынга ажыглаар цементини өске региондардан сөөртүп эккеп турар болгаш, ооң өртээ 1,5 катап аар. Ынчангаш боттун цемент бүдүрүлгезин тургузарының аргаларын өөренип көөрүн Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Чазак кежигүннерниге саналдаан. Бистиң республикада цемент бүдүреринге ажыглаар чиг эт болур дой, чугай дажы, демир рудазының курлавырлары четчир. Кара-Чат деп черде (5 млн. тонна дой), Хайыраканда (19 млн. тонна чугай дажы), ол ышкаш Улаатайда бар бооп турар. Бо хүннерде Тываның Чазак цемент заводун тударынга чөпшээржи болур күрүне болгаш хууда сайгарлыкчыларның эштежилгезин чорударынга белең (партнер) инвесторларны дилеп эгелээн.

ЧАА ТОМУЙЛААШКЫННАР

Россияның Онза байдалдар яамызының Тывада эргелелиниң удуртукчузунга иштики шериг албанының полковниги Алексей Артёмов, ооң-биле чергелештир, РФ-тиң Федералдыг үндүрүг албан чериниң Тывада эргелелиниң удуртукчузунга моон мурнунда республиканың Саң-хөө яамызынга ажилдап турган Алдын-Херел Кара-Сал томуйлаткан. ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол: «Онза байдалдар яамызынга бистиң республикавыс чоргаарланар, чүге дээрге ооң үндезилекчизи Сергей Күжүгетович Шойгу болгай. Ынчангаш, Тывада эргелелдин ажил-чорудулгазы кезээде бедик деңнелдиг болуру күзенчиг. А үндүрүг эргелели республика бюджетиниң орулгалыг кезээн естүрер талазы-биле сорулгаларны экижидер ужурулуг» деп, чаа удуртукчулар-биле ужуражылга үезинде чугаалаан.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК ТЕАТРЫ ТЕРГИИДЭЭН

Барыын-Хемчик кожууннун улусчу театры Хакасияга эрткен «Ак кыс бөрүнүн салгалы» деп театрга ынактарның улусчу коллективтериниң регионнар аразында мөөрейиниң кол шаңналын чаалап алган. Хураган-оол Сааяга удурткан артистер Олег Богаевтиң «Сылдыс чүгүрүү» («Марьино поле») деп дайын темазының фантасмагориязын бараалгаткан. Ийи хонук уламчылаан театр көргүзүүнге Тыва, Хакас республикалар болгаш Красноярск крайдан 130 ажыг бот-тывынгыр артистер киришкен. Мөөрейни Россияда Театр чылынга тураскаадып эрттирген.

Year	Number of Residential Buildings
1945 г.	101.5
1990 г.	304.4
2000 г.	48.1
2009 г.	302.3
2007 г.	303.8
2010 г.	308.7
2014 г.	313.8
2015 г.	315.7
2018 г.	318.2
2019 г.	318.2

«Алдын» боктун хөлегезинде...

Шагаан-Арыгның, Туранның, Хөлдүн чурттакчылары туржук, кызылчылар безин чүгле эртип бар чыдаар 2019 чылдың эгезинде оларның таптап турар богун СТ-ТБО деп кызылчыларлаттынган харысалгалыг ниитилел бо чылдың эгезинден аштап берген дээрзин чаа билип турар. Бирок черлерде чурттакчылар ботта-таптап идегеп чаңчыгып калган болгаш, кызылчылар ниитилелдин бары-чогу оларга чыдаа, соок-даа эвес. А Кызыл, Ак-Туржук, Шагаан-Арыг дээр чижектиг боктун хоорайларга будулгаазынның бок реформазы» бодунун уржукта-таптап көргүзүп эгелей берген.

Чогуу СТ-ТБО деп чүү деп фирмал, чыдап ол Тываның девискээринге көстүп берген, ооң артында кымнар турарыл? Бирок дээр амыдыралдың артынчызы боктун болбаазырадыр регионалдыг операторну шилип алырының талазы-ны конкурска киришкеш, тиилеп үнген чыдаа-дыр. Ук конкурска 3 юридиктиг организация киришкен — үстүндө адап турарыыс КХН, Кызыл хоорайдан «Чаа-гайжыдылга» муниципалдыг унитарлыг чыдаа, база-ла Красноярскиден «Сейс» КХН. Доктааткан Дүрүм эзу-уу бок-биле ажилдаар регионалдыг оператор республиканың бүгү девискээ-рин харылаар ужурул. Чүгле Кызылды, Тээлини, Сарыг-Септи, оон туржук, тургутуу дээрим ол. Дүрүм эзууу бок-биле болзажок, херек кырында чаңгыс кызылдың безин богунга ук КХН-ниң күш-төп турарын хей каа бажыңнарның чурттакчылары эскерип тур боор. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының чыдаа-биле Айдың Сарыгларның чугаа-биле алырга, соңгукчулар-биле уражылгалар үзүнде улус-чонунуң турар-ла айтыры бокту долганган боор. Ону үндүр сөөрткени дээр өрте-кениң (тарифтерниң) эргиде турганын-н бедээни, аңаа хамаарыштыр кан-га-даа тайылбыр ажилын ниитилелдин чурттайн турары, бок сөөртүлгезиниң келчээ, ооң түңнелинде контейнерлер тургандыр чыылган черлик ыттарның үдээни чурттакчыларны дүвүредип турар.

СТ-ТБО КХН-ниң күүсекчи директорун Владимир Попов дээр. Ооң айында медээ-дыңнадыг, информация чок чегей. Чүгле харын сөөлгү үеде дугайында солун медээлердыңналып апарган. Ол херек кырында ийи-оманың тургузукчу болуп турар. СТ-ТБО КХН-ден аңгыда, үстүндө ады кирген «Сейс» КХН-ниң база. Чаңгыс ол-ла киге хамааржыр ийи ниитилел кон-ска кирип чыдар база элдеп аа, ону-ле конкурска киришиниң Дүрүмүндө ыгаарлаашкынның чок болганы-биле а сонугалдыг талаларның аразында а бурунгааргы дугуржулга-биле тайыл-лап болур. Сөс-домаанга бүзүрөп бо-чамдык бадыткалдыг үндөиннерниң аалап турары-биле алырга, Красно-кайге эрткен конкурска В. Поповтун амалары чер албайн барган, ынчангаш р. Тываже, хайдынып чедип келген ул турар. Моон мурнунда бок-биле алды Кызылда «Чаагайжыдылга» бок хей чылдарның дургузунда чорудуп турар, хоорай богунуң ашталгазы-биле башкан бодунуң хүлээлгелерин ол седиң келген. Боттун мындыг, хей чылдар дургузунда шылгаттынган орга-низация турзажок, өскээртен келген

билдинмес ниитилелге регионалдыг операторнуң эргезин бүзүрөткени элдеп.

Чаа чылдың узун хонуктуг дышта-нылгаларының үзүнде база ооң соонда үргүлчүлзэн сооктарда регионалдыг опе-раторнуң «чези, холазы көстүп» келген. Тываның агаар-бойдузунуң шылгалдала-рынга ооң белең эвези тодараан, каш бор-бак машина-техниказы чыккылаа соок-тарны ууштыдавайн барган. Регионалдыг операторнуң багай ажилын бойдуштуң онзагай байдалдарына шамнаар дээр В. Поповтун хоорай депутаттарының мурнунга тайылбыры ындыг болган. Моон мурнунда кыштарның бо эрткен кыштан ылгалы бээр чүзү турган? Бок үе-шаанда аштаттынып-ла турду, өске байдалдарга чарбыр хире үндөиннер турбаан. Чо-наада чүве бүрүзүн шүгүмчүлелдиг езу-биле көөрүңгү туралыг кызылчылар эрги-де турган «Чаагайжыдылга» будурүлгени сакты бергеннер боор. Чүү-даа чүве деңнежилгеден тодараар дээр болгай.

Виктор Попов сентябрь 8-те болуп эрт-кен соңгудаларда РЛДП-ниң партийжи даңзызындан ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты апарган. Ооң шала бетинде ук партияның тус черде салбырының конференциязынга бир кезек улусту муңгараткан, бир чамдыктары амырат-кан өскерлишкен болган. РЛДП-ниң тус черде координатору Игорь Френт бодунуң партийжи албан-дужаалындан халашкан, а ооң орунга кым келген деп бодаар си-лер? Попов болбайн аан. Чүге «элчигени элчигенге орнап» чытканы төңчүзүңгө чедир билдинмезе-даа, ындыг орна-жылганы чүгле политиктиг оюннар-биле, талыгырның сорулгалары-биле тайыл-бырлап болур. Ынчалза-даа улгаттырар шил түдүп алгаш, оларның бодалдарын топтап көрүп турган эвес, та чүнү соруг-дап алган чоруур улус. Бодалдары ырак, сагыжы тайга бажында улус хире. Чаңгыс ол-ла кижиле шак мынчаар үш эрге-бай-далды ээлепкен — кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин директору, РЛДП-ниң тус черде координатору, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты.

Кээргенчиг Кызыл хоорайның са-лым-чолу РЛДП-биле ийи дугаар бел-дирлежи турары ол. Бир дугаарында, 21 чыл бурунгаар, Кызылдың мэриниң соңгудаларының түңнелинде найысы-лалдың эрге-чагыргазына келген либе-рал-демократ А.Ю. Кашин дээрзи 1998 чылдан 2002 чылга чедир кызылчыларны хилинчектеп келди. Бии-Хем кожууну Красноярск крайга кадар деп база шуу-гап турду. Боду кайын ынча деп сөглөп диттигер деп, ону долганган улустуң күткүдүү-дүр ийин. Хоойлуда көрдүңгөн хуусаазын ажилдап кааш, ооң соонда политиктиг амыдыралды уламчылаарын күзө-даа, оон чүү-даа бүтпейн барган. Ынчап чорааш, арагадан «аадының бажы хоя» берди ийин, хөөкүйнүң. Ам бо хүннерде ооң дугайында кандыг-даа сактышкыннар артпаан, чүгле харын-ында-мында озалааш автобус доктаа-мнарында, мэрияның арты талазында чодураалар чанында улус таакпылаар черде, С. Токаның тураскаалы турар бичии сесерликте бетондан куткан урна-лар (оорлап аппараттарын дээр!) Кашин деп дарга чораан дээрзин сагындырып арткан, үзүнде оларны «кашинкалар» база дээр чүве ийин. Чогаадыкчызының ады-биле болбайн аан.

Оон бээр 21 чыл эрткен. База бир РЛДП кижигүнү Кызылдың амыдыра-

лында көстүп келген. ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты апарган дээрзин билер боордан башка, ооң бодун көрбээн, эки танывас бис. Ынчалза-даа ооң ажил-ижи-биле хүнүң-даңның таваржып турар бис. Ындыг төлээде ооң ажил-чорудул-газынга чогуур үнелелди кезээде берип болур тур бис. Хоорай чурттакчыларының маңаа хамаарыштыр үнелели чаңгыс аай — мындыг операторнуң биске херээ чок!

Кызылдың бир хүнде үндүр сөөртүп турар богу беш каа бажың-биле дең дээр чораан. Шугум түдүп алгаш, ыла-вылап хынаваан мен, ынчангаш шын-мегезин билбес мен. Ынчалза-даа бир кижиниң чылда октаар коммунал богунуң бадылаттынган нормаларын билер мен: хей квартиралыг бажыңнарда чурттап турар хамаатыларга чылда 1,4 куб метр онаажыр; хуу бажыңныг хамаатыларга чылда 1,9 куб метр. Хей квартиралыг бажыңнарда чурттап турар бир кижиге онааштыр айда төлөвириң хемчээли 66 рубль 55 көпеек. Ынчап кээр, 4 кижиле өг-бүлениң айда төлээр түңү 266,2 рубль (66,55 руб. х4 кижиле). Чер бажыңныг улус бир кижиге онааштыр 90,27 рубль төлөвириң, дөрт кижиле өг-бүлениң айда төлөвири 361,08 рубль (90,27 руб. х4 кижиле) болур ышкыжыл. Ук тарифтерни Сибирь федералдыг округта эң чавыс деп санап турар болзажок, тыва өг-бүлелерниң ажи-төлүнүң санын бодап кээр чүве болза, улуг түңнер көстүп кээр ышкыжыл. Кызылдың хоорай ажил-агызының департаментизиниң началь-ниги Сылдыс Александрович Ондарның биске берген дыңнадындан алырга, регионалдыг оператор чайгы үеде 2 ка-тап, кышкы үеде 3 катап контейнерлер-ден бокту үндүр сөөртүп хүлээлгелиг. Бо чурум сагыттынмайн турары билдингир.

Хоорайда үш өрээлдиг бажыңын хөлезилелге берипкеш, боду хоорай бо-гунда чыл-чылы-биле чурттап, бок-биле амыдырап, ону мырыңай бизнес кылып алгаш, сөөлүндө бай болган кижиниң ду-гайында материалды хоорайның бир «са-рыг» солунундан номчаан кижиле мен. Ол чүгле чаңгыс кижиниң чижээ-дир, а бүдүн республиканың девискээрин хары-лап турар бок чыккызы В.В. Поповтун фирманың чылда ап турар орулгалары миллионнар-биле санаттынар. Доктаа-тынган төлөвириң хамаатылар шаа-биле төлөп-ле турар, а бок эвээжээр түдүм, дам көвүдөп, ыт-куштуң чыгыр чери болуп бар чыдар. А ону аштап-арыглаар хүлээлгелиг ниитилел байып-ла турар. Ажы-биле чугаалаарга, Попов дээрзи алдын өртектиг бокта олурар алган, ку-руг черден байып олурар кижиле ийин але. Ол хирезинде бодундан бурууну чайладыксаар, агаар-бойдуштуң онзагай байдалдарынче, башкарыкчы компания-ларже чууй кааксаар хөөннүг. Мындыг чидиг айтырыглар чүгле Тывада эвес, а өске регионнарда база тургустунган. Чоокку үеде бок чыыр контейнерлер шөлчүгештериниң түдүп-тургузууш-куну болгаш ажаап-тежээлдези-биле холбашкан хүлээлгелерни долгузу-биле регионалдыг операторларга дамчыдып

бээр деп турар. Ындыг эдилгелерни 89 дугаарлыг федералдыг хоойлу же кириер. Ынчан СТ-ТБО чүнү ырлай бээрин көөр-ле бис ыйнаан. «Кол чүүл дугайында эрги ырлар» болза хай-дыр.

11-ле борбак бок сөөртүр машина-лыг фирма бүдүн Тываны аштап-арыг-лаптар дээр, чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг чүве-дир. Ам артында оларының 7-зин безин тус черде башкарыкчы ко-мпаниялардан арендап алган. Бокка туттуруп чидиртир дей берген хоорайның чагыргазы, депутаттары, ТР-ниң Тудуг яамызы СТ-ТБО-биле чөрүлдээлежи шаг болган. Сылдыс Ондарның чугаалап ту-рары-биле алырга, «бок реформазының» бирги планче үнүп келген эң кол чидиг айтыры — регионалдыг операторнуң болгаш тус чер бот-башкарылганың болгаш чурттакчыларның аразында удур-дөдир билчилгениң чогу болуп турар. Регионалдыг операторнуң ба-гай ажил-чорудулгазынга таарзын-маан чурттакчыларның, башкарыкчы кампанияларның кириген хомудалда-рынга хамаарыштыр хей санныг хынал-даларны чоруткан. Ооң түңнелдери-биле 170 актыны тургускан. Хыналдаларның материалдарын республика прокуратура-зынче, Роспотребнадзорже, СТ-ТБО-нуң дугуржулга-чөпшээрелге чарып алга-ны Тудуг яамызынче кириген. Харын-даа сөөлгүзү регионалдыг оператор-биле ук керээни үзе чарып турган. Боларның аразында сайгаржышкыннар судта уламчылавышаан хевээр хире. Октябрь эгезинде СТ-ТБО КХН-ниң ажил-чору-дулгазынга хамаарыштыр истелге эгелей берген деп медээ бар. Сөлгү чок опера-тор-биле демисел чаңгыс хүнде кайын доостур, ол ам-даа уламчылаар дээрзи чугаажок. А ол үениң дургузунда Тываның чону бокка туттура берген олурар бис бе? Чежеге дээр шыдажып кээр бис? Ак-ташканнай төңчүзүңгө четсе чүл? Биске кайыын-чүүден келген тоянчы эвес, а республиказы дээр сагыш аарып чоруур, ону хирге-чамга боратпас харысалгалыг оператор херек.

Чамдыкта амыдыралыыстың эң кол харысалгалыг кезиндээнде чүвени че-дир боданмайн баарыыс харааданчыг. Ооң соонда кээп халактап үнер бис. Улус-чонун салым-чолун шийтпирлеп турган үеде РЛДП дээр бадылаан соңгукчулар чүнү бодап турганнар, чүү чүве оларга удуртулга болганы? Барза-барза РЛДП-ниң партийжи даңзызындан В. Попов дээр-зи тыва парламентиниң депутаты апар-ды. Дыка хей кызылчылар кыска үениң дургузунда ооң ажил-чорудулгазының уржуктарын бодунуң кезинге ожааган болгайлар. Ынчалза-даа... Ам ол чүгле кайда-чүде кызыгаарлаттынган хары-салгалыг ниитилелдин директору эвес, а эрге-байдалы көзүлдүр-ле бедээн парламентарийжи-дир. Шак мындыг «кы-зыгаарлаттынган харысалгалыг» кижиле республиканың чонунуң салым-чолун шийтпирлежир апарганы ол-дур. «Шугум чазаарда шыгаар, шуугаар бетинде бода-ныр» деп үлөгер домак бар...

Норбу ХОЛА-САЛ.

ОКТАБРЬ 30 — Политиктиг репрессиялар

ТУРАСКААЛДАР — САГЫНДЫРАР,
КИЧЭЭНДИРЕР

Тыва Арат Республика үезинде болгаш ТАР-ны Совет Эвилелинге каттыштырган соонда Тыва автономнуг обласка 1953 чылга чедир болган политиктиг репрессияларның чылдагаанын болгаш уржуктарын элээн ханызы-биле сайгарган, репрессиялар дугайында хей чүүлдер бижиттинген. Политиктиг репрессияларга кижилерниң хамаарылгазы, оларны медресе билири чаа шынарже шилчээн. Ол дээрже политиктиг репрессияларны бистиң күрүнеге моон соңгаар болдурбазын, оларның кижилерге, ниитилелге багай салдарлыын амгы болгаш келер үениң салгалдары база медресе билзин, утпазын дээш, ажилдарны чорудуп турары. Политиктиг репрессиялар дугайында солун-сеткүүлдерде материалдар, номнар, чуруктар, музейлер, тураскаалдар кайы-даа үе-шагның кижилеринге сагындырып, кичээндирер болур ужурлуг.

Ол улуг ужур-дузалыг ажил бистиң республикада багай эвес чоруп турар деп санап болур. Политиктиг репрессияларга таварышканнарның ажи-төлүнүн, төрелдеринин тургусканы "Мемориал" хей-ниити организацияның күженишкннеринин түңнелинде 1994 чылда Политиктиг репрессиялар төөгүзүнүн музейи Кызыл хоорайда ажиттырган. Музейниң бажыңга политиктиг репрессия чылдарында Тыва Арат Республиканың Иштики херектеринин улус комиссариаты турган. Ооңадакы каады репрессияга таварышканнарны кара-базынап, байысаап, хилинчектээр чер апарган. Боолап өлүртүрүнгө шииттирген кижилерни ол бажыңдан алгаш чоруп турган. Политиктиг репрессияларның төөгүзүнүн музейинин сорулгазы — репрессияларга хамаарышкан материалдарны чыыры, оларны шинчилээр, делгээр, бо коргунчуг болуушкуннарны кижилерге сагындыры. Репрессияга таварышканнарның чуруктары, документилери, эт-севи дээш музейниң фондузу дыка байлак. Совет үеде бо бажыңга

"Тываның аныяктары" солунун редакциязы турган.

Политиктиг репрессиялар төөгүзүнүн музейи бо коргунчуг

болуушкуннун дугайында херечи, оон когараан кижилерниң сагыш-сеткил чиигедип алыр чери, күрүне болгаш эрге-чагырга бодунун хамаатылары-биле чүнү кылып болурунун кичээндири апарган.

Бо музейниң чоок-кавы девискээри политиктиг репрессияга таварышканнарның ду-

гайында тураскаал комплекс кылдыр чоорту хуулуп бар чыдар. 1996 чылда музейден ырак эвеске "Чагыртпаан арат" деп улуг тураскаалды тургускан. Бо тураскаал тыва кижиниң чаныш-сыныш чок мөзү-бүдүжүнүн херечизи болу берген. Ону кылган кижик скульптор Товарищтай Ондар. Кижилерниң чамдызы бо тураскаалды соңгу чүкче угландыр, политиктиг репрессиялар Тывага келген күрүне Совет Эвилелиниң уунче "Чагыртпаан арат" көрүп алгаш турар кылдыр тургузар ужурлуг деп санап турар. Политиктиг репрессияга таварышканнарның уруг-дары, төрелдери чылдың-на "Чагырт-

ның амгы Баштыңы Шолбан Кара-оолдун авазы Анай Балчыровна Кара-оолдун эгелээш-кини-биле Алдан-Маадыр аттыг национал музей политиктиг репрессияга таварышканнарның аллеяын тургузар талазы-биле төлөвилелди боттандырып кирипкен. Ол аллеяны Политиктиг репрессиялар төөгүзүнүн музейинин чанында кылып турар. 2018 чылдың октябрь 30-де Оюн Данчайның херек тураскаалын тургускан. 2019 чылдың октябрьда Сат Чүрмет-Дажының, Адыг-Түлүш Хемчик-оолдун херек тураскаалдарын тургускан.

Тываның хөгжүлдизинге

дуп турарын демдеглээ.

Тыва Республиканың курауларының сан-лары-биле алырга, Тыва Республика болгаш Тыва автономнуг областың 1286 кижик политиктиг репрессияга таварышкан. "Мемориал" хей-ниити организация нап турары-биле алы политиктиг репрессияга таварышканнарның са-даа хей.

Политиктиг репрессиялар төөгүзүнүн музейи, "Чагыртпаан арат" тураскаал, Тыва Республиканың буруу чыгыш-тирип, бооладып кудуртукчуларының херек-каалдары чөптүг эвес эрге-чагырга ботт хамаатылары-биле чүн-каап болурунун сагын кичээндири бооп тура-Шаңгыр-оол М.

АЧАМНЫ АГАРТКАН

Мээң ачамны Хомушку Хирбаа Лопсан оглун 1950 чылдың март 7-де Тыва автономнуг областың суду шииткен. Репрессияга таварышканнарны агартып эгелээш, 1989 чылдың октябрь 24-те РСФСР-ниң Дээди судунун Президиумунун доктаалы-биле ачамны буруу чок черге шииттирген деп шиитпирни үндүргөн.

Буруу чок черге шииттиргеш, кеземче херээ эрттирип турган үезинде ачамны тырттырган чуруктарын, ачам Хомушку Хирбаа Лопсан оглу буруу чок черге шииттирген дугайында РСФСР-ниң Дээди судунун шынзылгазын бо чүүлге коштум.

Кижилерниң аразында адаанзырак Хирелиглер база чоруур, чөгенчиг-дир. Хоозун сөстөр шууштур бижээш, ындыг улус Хоругдалче ачам сени кирипкен дижир чораан.

Репрессияга таварыштырып, он чыл берген. Үзе баспаан, "акт"-биле хостаан дижир.

Аал-чуртка чанып келгеш, беш чыл болгаш, Аарыгның халавындан мөчээн ийик сен.

"Агарткан" деп солундан номчааш, Архив черинге чеде бердим. Агартканнар аразында Ады-сывың кирген болду.

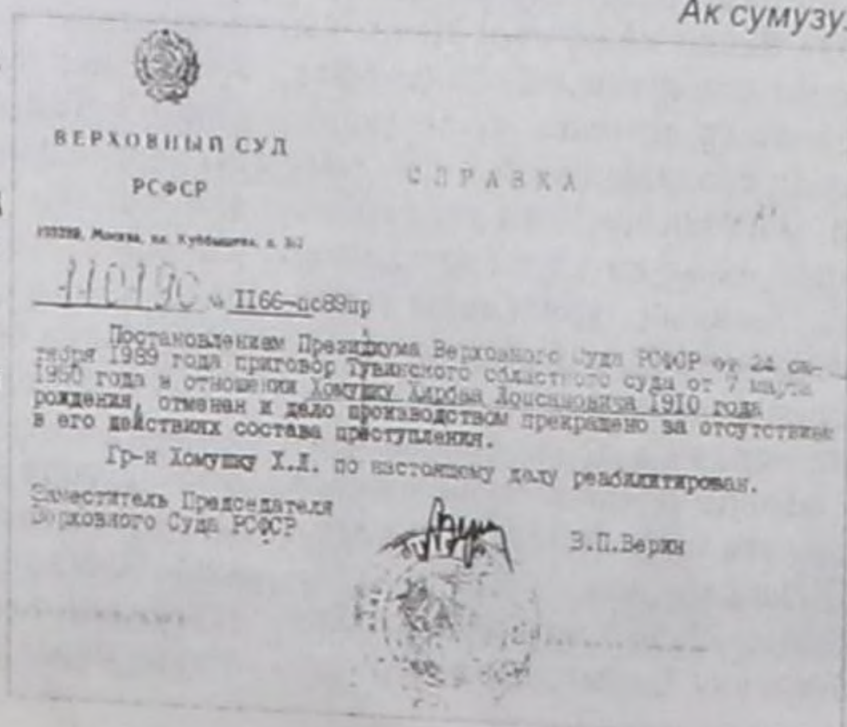
Хейнү "сөглээн" саазында Хөлчөк тода бижээн болду. Херек чуруун артып калган, Хөлзеп, өөрүп, дүрген алдым.

Дөңгүр бажың, хүлүмзүрзэн карактарың Төрелдерге демейи-даа кончук болду. Ачайым сээң хеймер уруу болганымга Амырааштың, бичии када ыглай кааптым.

Берге, каржы үе турган. Бежен чылдар шуужуп эрткен.

Ачамның сээң окур-сынның Амдыгаа дээр утпайн чор мен.
Серенмаа ООРЖАК.
Ак сумузу.

РЕПРЕССИЯ ДУГАЙЫ
КЫСКА МЕДЭЭ

Тыва Арат Республика үезинде репрессиялар 1920-1930 чылдарның төн эгелээн. Тыва Республиканың прокуратура албан езу-биле берген медээлеринден политиктиг үзел-бодалы дээш хоругдан болгаш кеземче херээнге онаашк кижиниң дугайында чогуур доктаал-саа тывылган. Бирги ээлчегде, ТАР-ның удуртукчулары таварышкан.

1929 чылда Тыва Арат Республиканың чингине секретары болгаш Тываның бичик даргазы Буян-Бадыргыны тудуп, хон болгаш 1932 чылда боолап шииткен. Ооң чергелештир, Чазак баштыңы Дондук Кулбаза шиидип, амы-тынынга четкен.

1938 чылдың октябрь 16-да, ТАР-ның чингине секретары база даштыкы херектер Сат Чүрмет-Дажыны адып, боолап өлүргөн. Ооң кады Биче Хурал даргазы Адыг-Тюлюш Хемчик-оол тыва банк даргазы Оюн Танчай, ТАР-ның прокуратору Кара-Сал Пиринлей, садыг-үлөттүр сайыды Сан дээш шупту 9 кижини — боолап, шииткен.

Тыва Арат Республиканың бирги чингине секретары болгаш Тываның бирги Чазак даргазы Бадыргыны 2007 чылда агарткан.

Политиктиг репрессияларга таварышканнарның "Мемориал" ниитилелиниң дыңнатканы 1994 чылдың октябрьда Кызылга аэропорт кээрийге бажынче бооладып өлүрткен 11 ки-өлүг мөчү-сөөгү тывылган.

КОГАРААННАРНЫҢ ХҮНҮ

ҮЕНИҢ ХЕРЕЧИЗИ

Улуг Совет Эвилелинден эгелээн репрессия Тываның база оюп эртпээн. Төөгүгө арткан фото-чурукту тайыл-бырлаарын кызыдып көрейин. Бо чурукта ийи кижилердин туттунчул алганнар, эр кижилердин экинчиги солгай холу-биле кустактапкан. Чуруктуң артыгы талазында 1956.19.V. деп бижимел бар Бо бижимелди олурганнарның та кайызы бижээн, барып-барып бөдүүн карандаш-биле.

Эр кижиниң ат-сывы Бүрбү Санааевич Сат. Төрүттүнген чери Улуг-Хем кожуун. Бүрбү Улуг-Хем кожуунуң та кайы сулузуна төрүттүнген чүве ирги.

Кыс кижиниң ат-сывы, ар-бан-сумузу, төрүттүнген чери мдыгаа чедир орта билдингес. Эки-ле билдингени болза, ол кыс кижиниң ады Доспаңмаа. Доспаңмаа — ады-Түлүш Хемчик-оолдун улуг уруу. Доспаңмааның кыс уңмазы Хочук-Кара. Хемчик-оолдун чаңгыс-ла эр огу Баэк-өк. Кажан Ады-Түлүш Хемчик-оолду боолап шаажылаан оонда, ооң өөнүң ишти Мар-

тыкмаа уруу Хочук-Караның ажы-төлүнүң ат-сывын Мар-тыкмаа кылдыр бодунуң адына бүрүткөдип алган. Хочук-Караның ажы-төлү Чеди-Хөл кожуунуң төвү Хову-Аксында ажылдап чоруурлар.

Доспаңмаа биле Бүрбү амгы Чеди-Хөл кожуунуң Ак-Талга мөңгө дыйын салган бооп турар. Бүрбү (Моңгуш) Айлаң Сатовна Хову-Аксында ажылдап чурттап турар.

Кыргыз Сынаа азы Сынаа Кыргыздың чуруу база бар. Кыргыз Сынаа «Сүт-Хөл херээ» эгелээринин мурнунда Кара-Чыраага комсомол эге организациязының секретарына ажылдап турган. Сынааның каты Моңгуш Очур (Кара Очур) Сүт-Хөлгө Киров аттыг колхозтуң даргазы турган. Тывага алдарлыг журналист чораан Өлзей-оол Моңгуштуң ачазы. «Сүт-Хөл херээне» Моңгуш Очур буруудадып, репрессияга таваржып, хоругдалга чыдып, каржызы-биле байысаадып турза-даа, алыс боду кончук шыдамык, тура-сорукут кижилер болгаш, аңаа онаап турган кем-бурууну хүлээп

көрбээн, кылган мен деп өчүк бербээн.

1953 чылда «чоннуң адазы» И.В. Сталин мөчээң соонда «Сүт-Хөл херээниң» кижилерин хостаан. Ол «хостаткан» кижилерниң бирээзи Алды-Үстүү Ишкinnerге комсомол секретары чораан Ондар Нима мынчаар сактып чугаалаан:

— «Сүт-Хөл херээ» доозулган-дыр» дээш, хостаткан-даа болза, аңаа белен-не бүзүрвейин, соондан сүргеннер аът-тыг келир болдур эвеспе дээш, чаштынып чоруттувус. Сынаа мөге-шырак кижилер болгаш, мени барык чер кыры-биле сөөртүп чораан. Сүргеннер Боом дагже шакпылажып баттылар. Бисти Элегес-Аксындан барып дозары ол. Бис-даа хүндүс чаштынып, дүне кылаштажып, аалдардан аш-чем дилеп чип чорааш, та каш хонган бис. Чал-Кежигге кылаштажып келдивис. Бир аалга хонгаш, ындыг-мындыг улус бис дээривиске, Хендерге аът-хөл-биле чедирип кагдылар. Хендерге Сынааның төрээң чурту чүве. Эзерлиг, чонактыг 2 аътты бээрге, Сүт-Хөлгө чедип келдивис. «Сүт-Хөл херээ» дээш «контрлааннар» Сүт-Хөлден тарап көшкеннер. Бо хүннерде мен «Победада» азы Чедерде уруум, күдээмниң бажыңында олур мен ийин.

Ол чуруктар Тывага болган коргунчук каргыштыг үелерниң херечилери, 1938-1952 чылдарның төөгүгө арткан хензиг кезиндээ-дир. Бир эвес Доспаңмааның, Бүрбүнүң болгаш Таритөктүң, Сынааның үре-салгалы тыпты берзе, ат-сывын, аал-оранын, кайда ажылдап, чурттап чоруун «Шын» солунуң арнына чырыдар боор деп идегел-биле бижидим.

Хүлөр-оол ЧАМЗЫ,
РФ-тиң Журналистер
эвилелиниң кежигүну.

Амы-хууда санал-бодал

РЕПРЕССИЯЛАТКАН ТЫВА ХЕП

Тыва, моол национал хеп-ер колдуунда дөмей. Чүгле парның салым-чолу аңгы. Ингис-Хаанның төрээң чону оолдар бөгүнгө дээр национал хевин улуг хүндүткел-иле кедип чоруурлар. А тыва национал хеп 1930 чылдарда политиктиг репрессияга тава-ышкан. Хувискаалчы кижилерону «эргиниң артынчызы» дээш, өрттедип турганнар. Лаңгыя, Тока тыва хепти өр хөңнү чок чораан. Тыва хептиг кыстар көргөндө ол: Тыва хевинерни уштуп каап-ыр болзуңарза, силерниң иле танчылаар-ла мен» — эр турган.

Репрессия мурнунда тыва-ар национал идик-хевин чүс-чүс-илдарда кедип чораан болгай. Тыва хеп көшкүн кижини кыштың огуңдан, чайның изинден малаар, кедерге эптиг, даш-индан көөргө чараш.

Мээң авам тыва хеп даараар

кедергей уран-шевер кижилер чораан. Чаш шаамда авамның чанынга өскөн болгаш, тыва хепти канчаар быжып, даараарын билер мен. Шаанда тыва хепти даарап кедери амгы үе ышкыш белен эвес. Чижээ, кышкы тон даараарда мурнай ооң алгызын идээлээр, эдирээ-биле тыртып, чымчадыр ууштаар. А тывалар хеп кылыр пөс-таавыны өлүк-кишке орнап, Кыдат азы Моолдан садып ап чорааннар.

ССРЭ буступ дүшкен соонда, тывалар национал хевин катап кеде берген. Ындыг-даа болза, тыва хепти кедери чурумнуг. Шынында, кижилер болганы чинчелиг бөрт кетпес. Шаандакы шериг-феодалдыг үеде ону аңгы ызыгуур барымдаалап, эрге-ду-жаалдыг дүжүмөттөр кедер чо-раан. А бөдүүн албаты «калбак бөрт» кедер турган. Бо дээрге бистиң ада-өгбелеривистиң шаг-төөгүдөн бээр сагып келген үндэин ёзу-чаңчылдарының бирээзи-дир.

Ооң-биле кады байырлал, куда-дой хамаан чок, хурал-суглаа болган черлерге безин чамдык эр, херээжен кижилер так каастап каан тыва хептиг олургулаар. Бир-ле нояң-беглер, кадын-агайлар сагындырар. Каас-коязын кижилер магадаар! Ынчалза-даа кижилер амытан хире-чергелиг болур. Бөдүүн кижилер шаандакы ызыгууртаннар ышкыш кеттинмес болза эки. Тыва национал хепти ынчаар кедиксээн кижилер бодунуң ада-ызыгуурунун төөгүзүн эки билип алыр, ону сагыыры чугула деп бодаар мен. Чугаамның алыс ут-казы-даа билдине берген боор. Ынчангаш тыва хепти кедерин чурумчудар үези келген.

Бо бижээн чүүлду чон канчаар хүлээп алыры, боттарының херээ. Мен маңаа чүгө бодумнуң амы-хууда бодалымны илереттим.

Даш-оол КАРА-САЛ
(ХОМУШКУ).
Кызыл хоорай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин
2019-2020 чылдарда күрүнөдөн деткири-биле
Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның
Даргазының грантызын алыр конкурстун
тиилекчилериниң даңзызын бадылаарының
дугайында

2019 чылдың октябрь 11 №494 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткири-биле Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының грантыларын дугайында» 2006 чылдың октябрь 5-те үнгөн №1177 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин 2019-2020 чылдарда деткири-биле Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының грантызын алыр конкурстун

тиилекчилериниң коштунган даңзызын бадылаар.

2. Ук доктаалды «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарга парлаар, Тыва Республиканың «Эрге-хоойлу медээлериниң албан ёзузунуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде албан ёзузунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың
Чазаның Даргазының бирги
оралакчызы А.БРОКЕРТ

Тыва Республиканың Чазаның 2019 чылдың
октябрь 11-де №494 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың аныяк эртемденнеринге
2019-2020 чылдарда деткири-биле Тыва
Республиканың Баштыңының — Чазаның Даргазының
грантызын алыр конкурстун тиилекчилериниң
ДАҢЗЫЗЫ

Фамилия-зы, ады, адазының ады.	Организация, албан-дужаалы	Эртем шинчилелиниң ады
Салчак С.М.	«Республиканың №1 эм-нелгези» Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг кадык камгалап албан черинде рентгенэндоваскулярлыг диагностика болгаш эмнээштин талазы-биле эмчи	(Чуксугбай деп тыва эм оъттуң) Ferulopsis hystrix (Bunge) Pimenov дазылдың хандызының антиоксидантылыг шынарын шинчилээри.
Аракчаа Ч.А.	«Тываның күрүнө университети» дээди эртемниң Федералдыг күрүнө бюджеттиг өөредилге чериниң ажылдакчызы	Тыва Республиканың аңгы-аңгы черлеринде үндэин тыва аъттарның генофонун тургузары-биле уксаа салгалының күш-шыдалын шинчилээри.
Сарыглар С.Х.	«Россияның Эртемнер академиязының Сибирьде салбыры Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээр институту» Федералдыг күрүнө бюджеттиг эртем албан чериниң эртем ажылдакчызы	Тыва Республиканың культурулуг үнүштер өс-түрер болгаш мал-маган одарлаар черлеринде фитопатогенниг болгаш вирустуг аарыглар тарадыр (Homoptera, Cicadellidae) цикада аймактыг хоралакчыларны илередири. Демисежир хем-чеглери.
Базырчап А.Х.О.	«Убсунурунун делегей төвү» күрүнө бюджеттиг албан чериниң эртем ажылдакчызы	«Тываның бойдузу» эртем-нептерегей ном бижири.
Солдуп Ш.Н.	«Россияның Эртемнер академиязының Сибирьде салбыры Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээр институту» Федералдыг күрүнө бюджеттиг эртем албан чериниң эртем ажылдакчызы	Каа-Хемниң хөмүр-дажының мөөң чыдымын-дан (бүдүмелдин суук болгаш бус шынарының аразында байдалын ажылгаар технология) сферкритиктиг флюид экстракциязының дузазы-биле углеродтуг продукцияны алыры.
Хертек А.К.	«Россияның Эртемнер академиязының Сибирьде салбыры Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээр институту» Федералдыг күрүнө бюджеттиг эртем албан чериниң эртем ажылдакчызы	Арысканның ховар металлдыг (Zr, Nb, Ta, Re) мөөң чыдымында щеллолул породаар биле рудаларның минералог-тук болгаш петрологтук онзагайы. (Тываның чөөн талазында)
Даргын-оол Д.В.	«Тываның күрүнө университети» дээди эртемниң Федералдыг күрүнө бюджеттиг өөредилге чериниң ажылдакчызы	Төп Азияның биосистемазында өскерилгелерниң палеонтология болгаш палинология медээлери-биле ур уламчылаан динамиказы болгаш прогнозу.

Фестиваль-мөөрей

ХОВУ-АКСЫНДА ДЖАЗ-ФЬЮЖН

Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксында уран чүүл школаларының аразына республика чергелиг V «Хову-Аксында Джаз-фьюжн» фестиваль-мөөрей болуп эрткен.

Салым-чаянныг уругларны бичии-зинден эгелеп хөгжүмге, танцы-самга, чараш чүүлге өөредир чугула. Янзы-бүрү мөөрейлерге киришкеш, бот-боттарындан өөренип ап, талантызын улам сайзырадып

алыр эптиг арга тургустуннар.

Хову-Аксының «Танды-Уула» Культура бажыңына фестиваль-мөөрейниң байырлыг ажыдышының ыры-хөгжүмге ынактар, оларның чоок кижилери, мөгейкичлери ол хүн чыгып келген. Чеди-Хөл кожуунун баштыңы – Төлзлекчилер хуралының даргазы Аким Торжу база чагырга даргазы Валентина Дугар-оол «Хову-Аксында Джаз-Фьюжн» мөөрейниң 5 чылдааны-биле байыр чедиргеш, мөөрейниң киржикчилеринге болгаш келген аалчыларга чедишкннерни күззэн.

Мөөрейниң «Үрер болгаш соктаар хөгжүм» номинациязының киржикчилери Хову-Аксының уран чүүл школазының хуралдаар залына көрүкчүлерге бараан болуп турда, ол-ла үеде Культура бажыңына ырлаар, танцылаар салымныг оолдар, уругларның чараш хоюг үнери, элгир дурт-сыны хамыкты кайгаткан. Жюри кижигүнү белен эвес ажылды культураның алдарлыг ажылдакчылары, билдингир артистер, Тываның уран чүүл школаларының болгаш колледжтиң дуржулгалыг башкылары – Валерий Ондар, Андрей Хомушку, Ирина Ондар, Эльвира Докулак, Борис Салчак, Айбек Ондар, Буян-Маадыр Тулуш, Эрес Тартан-оол болгаш Азияна Ондар күүсеткеннер.

Фестиваль-мөөрей бүгү республиканың он ажыг уран чүүл школаларындан 200 ажыг киржикчилерни болгаш аалчыларны хаара туткан. «Буянның чүректер» хейниити организациязының волонтерлары

бичии уругларны үдеп, оларның хостуг үезинде Культура бажыңының фойезинге ойнадып, чай чок-ла турганнар.

Ол аразында үш аңгы шөлчүгештерге жюри кижигүннери, башкылар болгаш мөөрейниң киржикчилериниң күүселделерин, бичии ыраажыларның келир үеде хөгжүлдеси, шилип алган репертуарының онзагайы дээш, өске-даа айтырылганы чугаалашкан.

Фестивальдың төнчүзүнде «Танды-Уула» Культура бажыңына мөөрейниң тиелекчилериниң, «Салчак» студиязының бичии ыраажылары өөреникчилерниң болгаш ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң киржилгези-биле гала-концерт болган. Аңаа фестивальдың тиелекчилерин болгаш лауреаттарын дипломнар болгаш акша сертификаттары-биле шаңнап-мактаан.

ТР-ниң культура сайыды Алдар Тамдын «Хову-Аксында Джаз-Фьюжн» мөөрейниң юбилейлиг Кубогун Эрзинниң, Хову-Аксының болгаш Р.Д. Кенденбил аттыг уран чүүл школаларындан онзаланып илерзэн үш киржикчиге тывыскан. «Үрер болгаш соктаар хөгжүм» деп дээди шаңналга саксофон ойнакчызы Михаил Дазырбак (Хову-Аксы), бөлүктөр аразына «Флейта» ансамбли төлөптиг болган. Хореография талазы-биле Р.Д. Кенденбил аттыг уран чүүл школазында Шораана Ховалыгының удуртканы ансамбль тергидзэн. «Вокал» деп номинацияга Лидия Маадының өөреникчизи Алдынай Шинин (Эрзин) шылгараан.

Фестиваль-мөөрей соонда су бичии сылдыс Ай-кыс Кыргыс биле Аксында Джаз-Фьюжн-2018» фестиваль-мөөрейниң тиелекчизи Сайын Культура бажыңының номчулга э ужуражылганы эрттирген. Бойдустан салым-чаянныдан аңгыда, кижиге улуг мөөрейлерге тиелелге алырда, карак кызыл күш-ажыл ба геттинер дээрзин уруглар билип ал

Уран чүүлге салым-чаянныларның мөөрейи Кызыл хоорайны Карим Сагаан-оолдун белээ болуп налчак фейерверк-биле доозулган

Бисти

ТР-ниң Культура яамы тырттырган чуру

Дыштаныр хүнде хоорай кирип, аъш-чем садып алып болгаш өске-даа ажыл-херектер бүдүрүп алып сорулгалыг басып үнүп келиримге, бажың даштында кезек бичии уруглар ойнап халчып тур.

Хоорай черде, хей аал чурттаар каът бажың-даа болза, уруглар ойнаар элезинниг шөлчүгеш чок болганы-биле 5-6 харлыг оолдар, уруглар холдарында узун ыяштар тудуп алган, анаа-ла аай-дедир утка чок сывыртажып, алгыржып каап чоруп турар болду. Мындыг хевирлиг таварылганы чеже-даа көргөн болгаш, бо удаада бодумнун чаш чораан үелерим сактып келдим.

Ол кудумчуда халчып турар чаштар дээрже эрткен вектиң 1988-1990 чылдарда төрүттүнген бистиң ажы-төлүвүстүң, амгы үеде аныяк өг-бүлелериниң уруглары, уйнуктары-ла болгай. Оларның ада-иези — бистер 1965-1970 чылдарда бодараан чаштар, бо хүннерде 50-55 харлыг кижиге ортузу чеде берген улус-тур бис. Сактып келиңер даан, бистиң чаш чораан чылдары-ыс — ССРЭ үезинде бичии кижиге чалгаараар чай чок ойнап хүнээр турган. Езулуг хөөредиг чок, салаа басып санаар болза, кандыг-даа оюннар бар.

Улуг, биче шупту улустун эң ынак оюну лаптудан эгелеп тайылбырлаарын кызыдып көрей. Суурнун кудумчузунга азы арга-арыг иштинде дески көктүг-шыктыг алаак черге лаптулап ойнаар. «Кара хөдөл», «ак хөдөл» ийи командага үстүп алып. Маңаа кончуг дүрген маңнаар, авааңгыр-кашпагай болуру чугула. Оон башка, чүгле адыш иштинге өй улуг эвес, лапту ойнаар бөмбүк-биле аарышкылы аажок кылдыр «чула шаптырыптар» сен.

Хол бөмбүүнүн маргылдаазын дүрүм езугаар эрттирил, сетка ажыр ойнавас-даа болза, «көдүржүр» деп оюн база турганын сактыр-дыр мен. Оолдар, уруглар

шупту долгандыр туруп алгаш хөм бөмбүктү черге дүжүрбес дээш волейбол маргылдаазы-биле бир дөмей, өрү бедидир көдүрүп, күштүг соп, дозуп ойнап турда-ла, хүн ажып, караңгылай бээр.

Кежээ шуут амырап каар. Чүге дизе «шпионажыр» деп оюн сени манап турар. База-ла ийи командага чарлып алып. Бир чамдык улус шагдалар, бир кезек кижиге шпионнар болуп. Дүнеки дээрде сылдыстар чайынналы бергиге чедир, аай-дедир сывыртажып, чаштынып, ол-бо дилежип туруп бээр.

Кыжын дыңзыг соокта, арыг адаанда хемниң суу дошталгаш, чайынды кайы ырактан көскү, бусталып чыдар боор чүве. Кидис идиктиг кылаштап болбас тайгыр, чүгле шанактыг, конькилиг чуңгулап маңажыр, хөккелээр кылама дош белен апаар. Бойдустан чайгаар бүткен дош кырынга ойнап тура хүнээр, чүгле кежээки одардан инектер суурже кирип эгелээр кээп, арай деп калгып чанар.

Дошка ойнаарындан аңгыда, кудумчуга «чадаг хөккел» деп оюн бар. Борбак-Арыгже киргеш, хадындан азы талдан клюшка чазап алып. Хөккел ойнаар бичии борбак резин бөмбүк чамдыкта тыптыр эвес, ховар болуп. Ынчангаш оон орнунга, чамдык таварылгада, доң инек мыаа-биле-даа ойнап турар-ла.

Бичии кижиге база бир ажыктыг болгаш өөредиглиг «доң солдат», анаа бөдүүнү-биле «бан-калажыр» деп оюн база бар. Оон утказы мындыг: ийи каът кылдыр салып каан консерва банкаларын бир кижиге кадарар, «таңнылдаар». Арткан оолдар, уруглар черге узун дургаар он

аңгы шыйыгы чуруп алып. Ол дээрже анаа солдат, биче сержант, сержант, биче лейтенант, лейтенант, капитан, майор, подполковник, полковник болгаш генерал деп шериг эрге-дужаалдарны илередип турар шыйыглар-дыр. Банкаларын узун мерге-биле ужур шааптарыңа-ла эрген өзүп, бурунгаар чылып оран сен. А консерва банкаларын кадарып турар оол, бир кижиге узун ыяш мергези-биле дээптер болза, ол кижиниң таңнылдаар ээлчээ келир.

Кыс уругларның эң ынак оюну сайзанап турганы чугаажок. Албан-биле суурдан ырак черде бокту чазарлап, дилеп тургаш, бир болза, бажыңында херек чок, ада-иезиниң үндүр октаар деп турар эт-херекселин дилеп алгаш, кончуг чараш сайзанагы уруглар чыып алып. Чамдык оолдар ол чараш «бажыңнарны» бузуп, үрегдээш, сайзанактаан кыстарның акылары оолдарга эттедип-даа турар.

Сайзанактан аңгыда, уруглар келир үеде чурттаар оран-савазы — бажыңының ову-хевирин черге көргүзүп чуруп, шыйып алып. Оон соонда, кайы өрээлге кандыг эт-херексел турарын бот-боттарыңа тайылбырлажыр чораан. Мээң угбам эштери уруглар-биле ойнап турганы караамга бо-ла чуруттунуп келир.

«Рим дээш тулчуушкун», «Спартак», «Александр Невский» дээш өске-даа киноларны көрүп алгаш, ол маадырларга дөмейлежиксээр, селемележир, чыдалажыр оюн турган. Ол хүннерде суурда оолдарның бажыңнарында сакпың-саваастарының хенертен чиде бергенин авалары-ыс ол дораан эскербзэн, сөөлүндө билип каан. Селемеден, чыдадан камгаланыр

(чит) кылып алганы-ысты ам бодап кээрге, каттырынчыг-даа, солун-даа. Бистиң ол оюну-вус кинода болушкуннар-биле бир дөмей, ырактан көргөн кижилерге элдептиг, сүртенчиг болзун дээш суурдан ырак эвесте «Тайбың» база «Ленин» дааның кырынче үне бергеш, чыдаларны, селемелерни болгаш камгалал «щиттерни» шимчедип-даа турар бис.

«Аткылажыр» деп оюн база чогадыкчы үзел-бодал негеттинер. Чымчак ыяш материалдан янзы-бүрү Калашниковтун автомадын, аңчы боолар (дүүрге, тозовка), хол-боозун (пистолеттерни) кончуг чараш кылдыр чазап кылган болуп. Бир чамдык оолдар боттары, бир кезек оолдар шевир холдарлыг, чазаныр ачаларына, даайларына, акыларына кылдыртып ап турганы билдингир. Оон бээр каш чылдар эрткенде, Борбак-Арыг иштинде, Улуг-Алаакка, хараганнар аразындан кончуг чараш кылдыр кылган автоматты улус тып алган. Ында «Д Саша» деп бижип каан болганы анаа дамчыыр чугаа эвес, төөгү дээр болза, частырыг чок. Ол дээрже бо аткылажыр деп оюннуң эгелекчизи, эң идепкейлиг акы-ыстың ады турган.

Амгы үеде тыва национал оюннарны чүгле Шагаа байырлалының үезинде негеттердип, оон иштинде тевектээр оюнну аныяк-өскенге тайылбырлап турар болгай. Байырлал эрткен соонда, бир чыл иштинде, дараазында Шагаага чедир шимзэн чок баар. А бистиң чаш чораан үевисте, 1980-1987 чылдарда час дүжүрге-ле, апрель-майда бүгү суурда школачы оолдарның тевек кылып кириптери чаагай чаңыл турган. Тевектиң кол өззө болуп тууйбу кырынга эзилдирип алып коргулчунну оон-моон дилеп-тывар, инектиң кудуруу,

аъттың челинден тевекти турар чүгүн белеткээр ба ажыл. Чүгле оон соонда те кириптер. Чиңнеп, кызыл-чалбылап тургаш, кым хетер эвес дээш маргыжар, чаңгысклассчымын Болат 700 1 муң чедир теп чораан, ат-сураа тарай берген, тевекчилерниң бирээзи.

«Аскак-кадай», «Стук» чаштынып ойнаары, «Сыржылары», кулаанга сымыр тургаш, бир сөстү дамчы «телефоннажыры», Суурнуң кы, үстүкү талазы Ажык-Бай-Булуңнуң кудумчула чаржыр, узунун, бедиин тургаш мөөрейлежир оюн чугаалап, тайылбырлаа ажыг чок боор.

Улуг эр кижилерни кы чылдың дүжүт ажаалдазы турга-ла, тыва хуреш, кыжы кей маргылдааларын эртт чашын көктүг-шыктыг шөлжын школаның спортзалына бөмбүү, баскетбол мөөрейи доктаамал эрттирер турган. Тускай (мячик) бөмбүк бар, бода малдың кажы-биле кырынга ойнап чорааннар. раль 23, март 8, Шагаа балдарында (городки) та узун мерге кылгаш, баг кага оюн кончуг негеттергеи тургасактыр-дыр мен.

Моон алгаш көөрге, «сөү» деп адаары-ыс чылды бичии уругларның оюннары б ханы уткалыг болгаш өөредиг турган-дыр. Амгы үеде б чаштарның ада-иези, кыр авалары, кырган-ачалары, бо үстүндө ады кирген оюнна ажы-төлүнгө өөрөтпес чоор бода-биле, бодумнун ажыл рзэм уламчылаары-биле ба чоруптум.

Мерген ОНД

Чашкы шаамның сактыгышкыны

САЙЗАНАКТАП ОЙНААЛАМ

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ААР-БЕРГЕ, КАНДЫГ-ДАА БОЛ,
ЧУРТТААР АПААР

Тыва чон — чоорганың
Тыва дыл — кызыл тының
Тыва чер — сагызының

Ожуунарның үш ыдыы
(А. Даржай)

Бай-Тайга кожуунуң
Төл библиотеканың чурт-
шинчилел килдизи Тываның
улустун чогаалчызы, сураг-
лыг тоожучу, очулдурукчу,
Тыва Республиканың Күрүне
шаңналының лауреады
Александр Александрович
Даржайның төрүттүнгенин
бээр 75 харлаан юбилейинге
тураскаадып, кожуун чергелиг
«Черге чедир мөгейдим» деп
шүлүк мөөрейин эрттирген.
Аңаа Бай-Тайга кожуунуң
Кара-Хөл, Кызыл-Даг, Бай-Тал,
Найырал, Шуй суурларындан
18 хардан өрү тыва чогаалдың
мөгейкичлери, чогаалга ынак-
тар идепкейлиг киришкен.

Александр Даржайның чогаа-
дыкчы онзагай талазы — тыва
дылдың курлавырын камныг,
кумагалыг ажыглап билири, тыва
шүлүктүн хевир-тургузуун байы-
дып, сайырадып чорааны. А.
Даржайның чогаалдары тыва
кижиниң делегей көрүүшкүнүн
база ботту билип алыр тала-
зы-биле оралдажышкыннар-
ны илереткен, тыва чуртунуң,
чонунуң салым-чолу дээш са-
гыш-сеткилдин аарышкызын
көргүскен чогаалдар. Ол ышкаш
амыдыралдың онзагай талала-
ры уран-чечен аргалар-биле чу-
руп чораан шүлүкчү болгаш, тыва
литератураның хөгжүлдизинге
канчаар-даа аажок улуг үлүүн
кирген чогаалчы.

Тываның улустун чогаал-
чызының шүлүктүг бижиттин-
ген ырлардан Р. Кенденбильдин
«Дагларым», Керттик-оол Даң-
зынның «Авамга», «Эрткен үем»

деп ырлары амгы үеде чонда
нептереңгей-биле билдингир
апарган.

Мөөрейниң бир онзагай ке-
зээ — концерт программасы
болган. «... Ыры, хөгжүмге
ынак кижиниң иштики делегейи
байлак, сагыш-сеткили чырык,
чымчак болур». А.С. Танов.

Кожуунуң Дамба Хүреш-оол
аттыг уран чүүл школазының
бөлүк башкылары А. Даржайның
«Дагларым», «Эрткен үем» деп
ырыларын хөгжүм херексел-
деринге ойнап тургаш ырлаш-
каннар. Тыва Республиканың
Баштыңының Бай-Тайга кожуунда
бүрүн эргелиг төлээзи Саяна
Онгай-оол киржикчилерниң хей-
аьдын көдүрүп, байыр чедирип,
А. Даржайның «Үш ыдык» деп
шүлүүн бараалгаткан.

Мөөрейниң түнелинде, 1-ги
чөрни Кара-Хөл сумузунуң көдээ
Культура одааның уран чүүл
удуртукчузу Розан Донгак, 2-ги
чөрни Тээли суурнуң немелде
өөредилге төвүнүн башкызы
Чаяна Дойнакай, 3-кү чөрни
Найырал сумузунуң «Челээш»
уруглар садының ыры башкызы
Чойганмаа Саая олар тус-тузунда
үлешкенер.

«Чогаалчының сөңү сиңген»
деп тускай шаңналга Бай-Тал
суурнуң библиотека эргелекчизи
Ай-Кыс Куржап, «Тыным болган
тыва дылым» деп номинацияга
ус-шеверлер техникумунуң баш-
кызы Олча Хертек, «Көрүкчүнүң
уяралы» деп шаңналга В. Ка-
ра-Сал аттыг Тээли ортума
школазының англи дыл башкызы
Рада Хертек, «Шүлүк чүге хей-аьт
кирген» деп номинацияга Шуй
суурнуң чурттагычы Аржаана
Серен төлөпиг болганнар. Ти-
лекчилерге акша түңнүг шыныл-
га бижиктерни, өртектег белек-

терни, киржикчи бүрүзүңге идеп-
кейлиг киришкени дээш, хүндүлел
бижиктерни тывыскан. Шыңгы
жюри кежигүннери кожуунда төп
библиотека директору Айгерим
Салчак, культура эргелелиниң
режиссёру Варвара Тарын-Ба-
зыр, чурт-шинчилел килдизиниң
ажылдакчызы Айлаңмаа Хертек
хөй талалыг ажылдап, чөптүг
шиитпирни үндүрүп, тиелекчи-
лерни илереткен.

Александр Александрович
Даржайның төрүттүнгенинден
бээр 75 харлаан юбилейинге
тураскааткан шүлүк мөөрейи
тыва чогаалды улам сайзыра-
дып, чогаалга хандыкшылдыг
кижилерни илереткен. Чылдан
чылче тыва шүлүк чогаалына
киржикчилерниң сонургалы
күштөлип, тыва дылга шын адал-
га болгаш үнүн иле-тода аяныг
дыңналыр чоруу экижип, сайзы-
рап олурары өөрүнчүг.

Кыска чаңгыс кежээ дургузун-
да А. Даржайның чогаалдарының
байлак каазын бүрүнү-биле ажы-
дары болдунмас дээрзи билдин-
гир. Түңнелинде, шылгараңгай
чогаалчывыстың амыдырал-чурт-
талгага бурунгаар чүткүл, быжыг
туруш сиңген одуругларын ба-
раалгадып, бо бижээн чүүлүмү
доозар-дыр мен.

Аар-берге, ырма сынчыг,
кандыг-даа бол,

Амыдырал-чурттаар херек.
Чурттаар апаар!

Чудук адаанче чудуруун
суп алган звес,

Анаа канчап олурар боор?
Туржур апаар!

Анай-Хаак ООРЖАК,
чурт-шинчилел

килдизиниң
эргелекчизи.

Бай-Тайга кожуун.

Эрткен үе херечизи, энелерниң
сактыышкыны

КӨДЭЭ КЛУБТУҢ
ТӨӨГҮЗҮ

Кызыл-Арыг суурнуң
Культура одааның тургус-
тунган төөгүзүнүн дуга-
йында сактыышкын ке-
жээзин эрттирген. Аңаа
сумунуң хүндүлүг чуртта-
чылары — хоочуннар аяк
шайны аартавышаан, чээр-
би чүс чылдарның ортаа
үезинде бо черге чоннуң
канчаар амыдырал чораа-
нын төөгүп турдулар. Со-
лун чугаа-соот барык-ла
кежээни өттүр уламчылады.
Культура одаа таптыг-ла
бир муң тос чүс чеден беш
чылда туттунган дээрзин
тайылбырлап бердилер.

Көжүп чоруур кинобудка аңаа
келгеш, плёнкалыг киноларны
көргүзүп турганын хоочуннар
сактып, хөөрөп олурдулар. Баш-
тайгы көргөн кинозу — индий кино
«Бродяга» дээрзин-даа сагынган-
нар. Ол үеде кино көргөни дээш,
телевири беш көпөөк. Клубтуң
баштайгы кассири Маадыр Да-
рымаевна Доспай. Киноларны
Балгазын суурдан Кызыл-Арыгга
эккээр. Эртенинде өске суурга
барып көргүзөр. Культура одаан-
га чыгып, политиктиг медээлер
база дыңнаар турган.

Баштай тургустунган агит-
квартираны Наталья Нурсатовна
удуртуп ажылдаан. Эң-не шылга-
раан агитквартиралар аразына
кожуун чергелиг фестивальдар-
га-даа киржип, аккордеон-биле
шаңнадып турганын сагындылар.
«Авайымны» деп ырыны ырла-
жып турганын дыка сагыш-сет-
кил көдүрлүүшкүнү-биле сактып
олурдулар.

Кызыл-Арыг суурнуң хоочун-
нарының чамдыызы-биле та-
ныштырып көрейин. Күш-ажылдың
хоочуннары, хөй чылдарда үре-
түнелдиг ажылдап келген баш-

кылар Хүлер-оол Кыргысович
Чамзы, Саара Ивановна Чам-
зы, саанчылап ажылдап чо-
раан Татьяна Ивановна Айызан.
Оларның аразында повар-даа
угбавыс бар болду, ол дээрге
Өшкү-Саар Ченекейевна Чооду-
дур. Кончуг хып дээн аныяк чыл-
дарында агитквартира концертте-
ринге киржип турганын, дүүн чаа
болган дег сактып, хүлүмзүрүп
орду. Шагда танцы-сам чүгле баян
үделгежи-биле болуп турганын-
даа база сактып турдулар. Танцы-
самга баян тыртып ойнап чораан
хоочунувус Болат-оол Туматович
Аңгырак чугаа-соотту улам хей-
аьт кирип турду.

Кызыл-Арыг суур Ада-чурттуң
Улуг дайынының чылдарында
үндезилетинип туттунган. Ол
үеде көдээ черге алгы заводу
турганын база сактып чугаалады-
лар. Культура одааның канчаар
туттунуп эгелээнин база эки билер
болгаш делгереңгей тайылбыр-
лап бердилер. Суур чүгле ийи
кудумчулук турган, Школьная биле
Зелёная.

Хоочуннарның сактыышкынна-
рын дыңнап ора, улуг назылыглар
ол үениң ёзулуг дириг херечилери-
дир деп бодал бажымга кирди.

Сактыышкын кежээзиниң орга-
низациялары Кызыл-Арыг суурнуң
ном санының эргелекчизи Е.М.
Чатбал, клубтуң ажылдакчылары
Ч.Ю. Сержин-оол, Ч.А. Санаа.

Хар-назыны улгады-даа бер-
ген бол, суурнуң амыдыралында
болуп турар хемчеглерге идеп-
кейлиг киржип чоруурунга кан-
чаар-даа аажок улуу-биле өөрүп
четтиренивисти илереттис. Хоочуннар
аныяк-өскөнгө арга-
сүмезин ам-даа кадып чоруур-ла
болзунам. Курай-курай!

Елена ЧАТБАЛ,
библиотекарь.

АДАҢ АДААН АДЫҢ КЫМЫЛ?

Кандыг-даа кижиги төрөөн черлиг, төрөл
чоннуң, угун салгаан ажы-төлдүг, сагып чо-
руур ёзу-чаңчылдарлыг база ханы уткалыг
аттыг болур. А кижиниң чуртталгазынга,
салым-чолунга аттың салдары аажок улуг.
Тыва тоолдарны номчуп олурарга, хааннар,
нояннарның аалына кирип келген оолдан:

— Адаң адаан адың кымыл, иең адаан
шолан кымыл, оол? — деп айтырып олурар
болгай. Ынчангаш шаг-төөгүдөн бээр тыва
чоннуң ат-сывы кончуг ханы уткалыг деп
бодаар мен.

Буруңгу өгбелеривистиң «ады өлүрүнүн
орнунга, боду өлгөни дээр» деп чагыы
база бар. Ол дээрге ат-алдарын онзаалап
кадагалаар дээн утканы илередип турар
сестер-дир.

Амгы үениң тыва чону оол азы кыс
уруг төрүттүнерге, сарыг шажынның хүрээ-
кииттеринге барып, лама башкылар-биле
сүмележип тургаш, адын ададып ап турар
болгай. Ооң түннелинде, буруңгу тыва ча-
раш аттар уттундуруп, чидип, харын-даа
чок болуп, узуткаттынары мыяда келген. Ам
каш чыл болзувусса, шупту төвүт аттарлыг
болу берген турарывыс кончуг улуг часты-
ыг деп бодум хуумда санаар-дыр мен.
Ынчап чоруур болзувусса, чер-чуртувус-даа,
төрөл аймаавыс-даа чиде бээр коргунчуг.
Ооң-биле чергелештир, тыва чонда орус

уктуг аттар та чеже чеде берген чүве. Черле
өттүнүүчеливис ат болган улус болгай бис.

Тыва аттар төне берген бе дээрге, база
ындыг звес. Сөөлүнде барып, ажы-төлүңер
чүге мээң адымны мынчаар адап каан чүве
ирги деп хомудап, айтыра бээр. Ат-сывын
солуп база шыдавас, ол хирезинде ол дээш
муңгарап чоруур кижилер база звээш звес.
Тыва кижиниң ады күрүне херээ, чуртувус,
дылывыс-биле база сырый харылзаалыг.
Тыва аттарны эдилеп, нептередири дээрге-
ле, төрөөн дылывысты база кадагалап арт-
тырарывыс ол деп билер мен.

Буруңгу өгбелеривистиң чаагай, чараш
угаадыгларын, чаңчылдарын сагып чоруур
болзувусса, келир үеде тыва омактыг чон
бистерниң делегейге ат-сураавыс чаңгылыны
бээр, өске акы-дүңма чоннар аразына улуг
хүндүткелди чедип алыр бис.

Ынчангаш ада-өгбелеривистиң чугаалап
чорааны үлегер домактарының ханы утказын
медереп, билип чоруулуңар. Ынчангаш амгы
шагның аныяк ада-иелери ажы-төлүңерге ат
бээрде, чаштың келир үезин бодап тургаш,
адап алыңар. Ада-иезиниң адап берген адын
бүгү назынында эдилээр. Ат дээрге кижиниң
келир үеде амыдырал-чурттаар салым-чолу
деп чугаалажыры-ла шын, ону амыдырал
база бадыткап турар болгай.

Шолбан СОЯН.

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим ынак ававыс,
кырган-ававыс, эневис Кадыг-
оол Дулушевна Успунну сөөлгү
оруунче үдежип, моральдыг
болгаш материалдыг дузаны че-
дирип, бистиң ажыг-шүжүвүстү
үлежип келген ТР-ниң Инфор-
матизация болгаш харылзаа
яамызының коллективинге,
«Тыва медиахолдинг» парлалга
бажыңы, «Шын» солуннуң ре-
дакциязынга, ТР-ниң Адвокаттар
палатазынга, Мөген-Бүрениң
ниити билигиниң ортума шко-
лазынга, Россияның Кызыл
хоорайда ИХЯ-ның эргелелиниң
бухгалтериязынга хөй санныг
өг-бүлөвистиң мурнундан сет-
киливис ханызындан четтирге-
нивисти илередип тур бис.

Ол ышкаш, ТР-ниң Чазак
Даргазының оралакчызы Орга-
на Доржуевна Натсакка, Тыва
Республиканың Чазаның
Баштыңының парлалга талазы-
биле секретары Долаана Да-
дар-ооловна Салчакка, «Мөген-
Бүрэн» КУБ-туң директору, Тыва
Республиканың Хүндүлүг хама-

атызы Өшкү-Саар Аракчааевна
Ооржакка, Тыва Республиканың
Журналистер эвилелиниң дар-
газы Эльвира Сергеевна Лифа-
новага, Россияның алдарлыг
журнализи, Тываның Херээжен-
нер чөвүлелиниң даргазының
оралакчызы Надежда Мухар-
бековна Антуфьевага, Кы-
зыл хоорайның мэриязынга,
«Чула» ритуал агентилелинге,
Тыва Республиканың В. Көк-
оол аттыг Национал хөгжүм-
шии театрының артистеринге,
Свердловск, Саратов, Челя-
бинск, Амур, Киров, Воронеж
областарының база Красно-
ярск крайның, Бурят, Чечен,
Кабардин-Балкар, Саха (Якутия)
республикаларының журналис-
теринге, Кызыл, Мөңгүн-Тайга,
Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожууннар-
дан келген төрөлдеривиске, ку-
даларывыска, чаңгыс классчы-
ларывыска, чаңгыс курсчулары-
выска бистиң кажыдалывысты
үлежип келгени дээш черге
чедир мөгейдивис!

Уруглары, күдээлеринден.

Байыр чедиришкени

Октябрь 31-де бистиң дың чаңгыс честевис **Василий Доржуевич ОНДАРНЫҢ** мугур байырлалы – 75 харлаан. Чүгле Тываның эвес, ол үеде ССРЭ чергелиг улуг бүдүрүлгө «Тыва кобальт» комбинатка ховар мергежилдиг – өңнүг металлдар институтун дооскан аныяк специалист күш-ажылчы базымнарын эгелзэн. Ол гидрометаллургия цегин билдилгиди удуртуп, комбинаттың директорунга чедир депшип ажилдаан.

Тыва Республиканың Үлетпүр яамызынга оралакчы сайыттап, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир ажилдаан. Нарын, хары-салгалыг ажилдарга үр үеде үрө-түннелдиг ажилдааның түннели – «Күш-ажылдың Кызыл тук» ордени, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг ат.

Хүндүткелдиг честевиске
Күдүк базып мөгейбишаан,
Мугур харлаан байырлалда
Буян-кежик күзеп тур бис.
Эптиг, чөптүг, топтүг, чазык
Энерелдиг честевиске
Узун назын назылаарын,
Чулук сүүзүн – сүлде быжыг,
Улам соруу бедик боорун
Чуржааттары күзеп туру.
Ажы-төлгө энерелдиг,
Алган эжинге эң эргим.
Кобальтылыг Хову-Аксаа
Ховар кадр болуп мергежзэн-даа.
Ооң көскү херечизи –
Орден-медаль, шаңналдары.
Ыры-тоолга алгаттырган,
Ыдык Сүт-Хөл, Кызыл-Тайга
Арыг оруун, депшилгенни
Актап, углап, айызап каан.
Ондарларның адын сыкпаан
Очур күштүг Доржуевич.
Кызыл хамнар салгалы боор
Хыпкыр боттүг Ондар оглу.

Москвада, Якутияда, Сүт-Хөл кожуунунуң
Бора-Тайга сумузунда чуржааттары Артык
Ховалыг, Алефтина Байкара, Николай,
Александр Ховалыглар, Санкт-Петербуртта,
Кызылда чээннери, оларның ажы-төлү, уй-
нуктары, Перуда кудалары.

ШКОЛАВЫС 80 ХАРЛААН

Сүт-Хөлдүн Хөр-Тайга ортумак школазы бо чылдың октябрь 26-да 80 чыл болган байырлалын демдегеп эрттирген.

Школа Сүт-Хөл кожуунда өөрөдиге-кижизидилге ажылының талазы-биле база бир мурнакчы школаларның бирээзи. Школаның байырлалына Тыва Республиканың Дээди Хуралдың Сүт-Хөлдөн депшиттирген депутаты, кожуунуң сумунуң удуртукчулары, школаның аңгы-аңгы чылдарда доозукчулары – дыка хөй кижилер. Мен база, ол школаның доозукчулары, уругларым авазы Уйнук Шагдыровна, дунмам Тамара Өлзей-ооловна, ооң оглу Азиаттың машиназы-биле баткаш, аңаа киришкеш келдивис.

Байырлалдың кончуг солун болгаш бедик деңгелге эрткенин демдегеп каайн. Келген аалчыларны школаның башкылары, өөреникчилери улуг хүндүткел-биле уткуп хүлээп ап, шайладып, школаның аңгы-аңгы чылдарда доозукчуларының альбомнарын сонургадап көргүстүлөр.

Эрги школаның бажыңын эргижирээни-биле ону ажыгладан үндүрүп, бузуп каалкан. Школа чаа туттунган интернат бажында ажилдап, класстарында ажыдып алган, сынышпас, арай берге

байдалда турар болду. Чаа школа тударының дугайында чугаа чоруп-даа турар болза, ооң амдыызында бүтпейн турарын башкылар, чон чугаалажып турар.

Байыр чедирген улус кончуг хөй болду. Школаның моон соңгааргы ажыл-ижинге бүгүлө экини, чедишкениннерни школаның директору Долаана Доткан-ооловнага, шупту башкыларына Чазактан кадык камгалал сайыды Орлан Донгак, депутат Өнер Ондар болгаш өске-даа аалчылар чүректин ханызындан изиг байырны чедирип, школаның хүндүткелдиг, эки ажылдыг башкыларына, ажилдакчыларына өртектиг, чугула херек белектерни, акша-төгерики берип турдулар.

Хөр-Тайга ортумак школазы дыка ырак, орук-чирии берге черде суурларның бирээзи – Алды-Ишкин аксында турар. Ол школаның удуртукчуларының, башкыларының кызымаккай, бедик деңгелдиг ажылының, эртем-билиинин түннелинде, школа багай эвес ажылдыг диртип, шаңнал-макталды чедип ап турар.

Школа 80 чыл дургузунда чеже өөреникчилерни доостурбаан дээрли, Тывага болгаш Россияның өске-даа черлеринге (регионнарында) чеже кижилер

тумак, дээди эртем-билиг чедип ап, эмчилеп, башкылап, экономистеп, юристеп, партияның, күрүнениң удуртукчуларына ажилдап чорааннары болгаш ам-даа ажилдап турарларны шуптузун санаары берге.

Мен школаның 80 чылдаанында байырлалына байыр чедиргеш, школам дугайында солун төөгүлүг айтырылгала доктаавайн бардым, чүге дээрме мээң 2014 чылда чырыкче үнген «Шыңга бүзүр» деп номунуң эге чүүлүнде школаны кажан, кымнар кандыг байдалда тудуп доосканындан эгелзеш, аңаа хөй чылдарда башкылап, директорлап чораан хоочун орус-тыва башкыларыбыс дээш оон-даа өске солун чүүлдерин бижзэн мен.

Ол ном Хөр-Тайга библиотекасында, школада, дөргүл-төрөл чонда бар турар ужурлуг. Ынчангаш школа директору Долаана Доткан-ооловнага, башкыларга, өөреникчилерге ол номну номчуп, таныжып, школаның төөгүзүн улам ханы билип алырын сүмелээр-дир мен.

Кошкар-оол ОНДАР.
Школаның доозукчузу, Россия Федерациязының болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи.

ОБЪЯВЛЕНИЕ

о приеме документов для участия в конкурсе на замещение вакантной должности председателя администрации сельского поселения сумона Хемчикский Бай-Тайгинского кожууна Республики Тыва.

Хурал представителей сельского поселения сумона Хемчикский Бай-Тайгинского кожууна объявляет конкурс на замещение должности председателя администрации сельского поселения сумона Хемчикский Бай-Тайгинского кожууна РТ.

Право на участие в конкурсе имеют граждане, достигшие 18 лет, владеющие государственным языком Российской Федерации, имеющие высшее профессиональное образование, квалификация не менее 2-х лет стажа муниципальной службы работы по специальности.

Кандидат не позднее, чем за 20 дней до проведения конкурса должен предоставить в конкурсную комиссию следующие документы:

- 1) заявление с просьбой о поступлении на муниципальную службу;
- 2) собственноручно заполненную и подписанную анкету по установленной уполномоченным Правительством Российской Федерации федеральным органом исполнительной власти;
- 3) паспорт;
- 4) копию трудовой книжки, за исключением случаев, когда трудовой договор (контракт) заключается впервые;
- 5) копия документа об образовании;
- 6) копию страхового свидетельства обязательного пенсионного страхования, за исключением случаев, когда трудовой договор (контракт) заключается впервые;
- 7) копию свидетельства о постановке физического лица в налоговый орган по месту жительства на территории Российской Федерации;
- 8) копии документов воинского учета — для граждан, пребывающих в запасе, и лиц, подлежащих призыву на военную службу;
- 9) заключение медицинской организации об отсутствии противопоказаний, препятствующих поступлению на муниципальную службу;
- 10) сведения о доходах за год, предшествующий году поступления на муниципальную службу, об имуществе и обязательствах имущественного характера;

11) сведения об адресах сайтов и (или) страниц сайтов информационно-телекоммуникационной сети "Интернет", на которых гражданин, претендующий на замещение должности муниципальной службы, размещал общедоступную информацию, а также документы, позволяющие его идентифицировать;

12) Автобиографию;

13) Характеристику с последнего места работы;

14) иные документы, предусмотренные федеральными законами, указами Президента Российской Федерации и постановлениями Правительства Российской Федерации.

Прием документов осуществляется по адресу: 668010, Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Хемчик, ул. Хемчик, 3.

Начало приема документов для участия в конкурсе — 26 октября 2019 года, окончание — 20 ноября 2019 года, с 9-00 до 18-00. Телефон для справок: 8-923-389-02-26.

Время проведения конкурса — 25 ноября 2019 г., в 14-00 в кабинете председателя администрации сельского поселения сумона Хемчикский Бай-Тайгинского кожууна Республики Тыва.

Более подробную информацию о конкурсе можно получить на официальном сайте администрации сельского поселения сумона Хемчикский Бай-Тайгинского кожууна Республики Тыва: hemchik.ru

Бистиң ынак ачавыс, уй-нуктарының энерелдиг кырган-ачазы, Күш-ажылдың хоочуну, хөй санныг орден, медальдарның эдилекчизи, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарга, Кара-Хөл суурга хөй чылдар дургузунда улуг эмчилеп ажилдап чораан Биче-оол Салчакович ОНГАЙ-ООЛДУҢ үр үеде аарааш, чырык өртемчиден чарлып чорутканын дөргүл-төрөлдөргө, эш-өөрүңгө, кады ажилдап чораан коллегаларына ханы кажыдал-биле дамчыттывыс.

Сөөлгү оруунче 2019 чылдың ноябрь 1-де Бай-Тайга кожуун Тээли суурнуң переулук Больничный 1, квартира 1-ден үдээр

Ажы-төлүңү

солуннун сайты: [//shyn.ru](http://shyn.ru)

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 338

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.З. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар — 2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш,
А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Ма-
чык — 2-17-94

Харылзаа, информация технологийлары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргели «Шың» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бурут-кээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Крайченко, 1).
Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружугу дүшпейн барып болур. Айыттырган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңдадылганы дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.